

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حوزه علمیه قم

مدرسه علمیه آیت الله بهجت رحمته الله

عنوان:

* مفهوم شناسی صبر در آیات و روایات

استاد راهنما: استاد ملکوتی نیا (زید عزه)

پژوهشگر: محمد رضا محمدی

پایه سوم

سال تحصیلی:

۱۴۰۰/۱۴۰۱

پیشکش به کوه صبر حضرت عقیله بنی هاشم زینب کبری علیها السلام

* صبر از منظر آیات و روایات

مقدمه :

صبر از مفاهیم مهم قرآنی است که در سرلوحه دستورات سرنوشت‌ساز قرآن کریم و اهل بیت قرار دارد، صبر و بردباری یکی از صفات و ویژگی‌های آدمی است که در قرآن و کتب اخلاق اسلامی درخصوص آن مباحث فراوانی صورت گرفته است اما در کتب علمی روان‌شناسی مورد غفلت و کم‌لطفی واقع شده است.

در حالی که رشد و تعالی این صفت در انسان می‌تواند از بروز بسیاری از امراض روحی (مثل افسردگی و...) جلوگیری نموده و یا از طریق رشد آن در افراد مبتلا به مشکلات رفتاری به درمان آنها کمک نمود.

صبر و یکی از خصلت‌ها و ویژگی‌های شخصیت آدمی می‌باشد که نقش زیادی در نحوه ی رفتار و کنشهای او دارد.

امیرالمومنین (علیه السلام) می‌فرماید: «والعجز آفه و الصبر شجاعه» و همچنین از ارکان ایمان را صبر می‌دانند در حکمت سی‌ام و برای صبر چهار رکن قائل هستند که عبارت است از شوق، هراس، زهد و انتظار، شوق رسیدن به بهشت و موقعیت عالی، هراس و ترس از جهنم و دوری گزیدن از حرام، زهد ساده پنداشتن مصیبت‌هاست و انتظار شتاب در نیکی‌هاست. از نظر امیر المومنین (ع) صبر دو نوع است اول؛ صبر آنچه از آنچه کراهت داریم و صبر بر آنچه دوست داریم؛ از منظر ایشان صبر رأس و اساس ایمان می‌باشد؛ و کسی را که شکیبایی نجات ندهد جزع او را هلاک خواهد کرد^۱.

چرایی بحث از صبر برایتان؛ نبود و کمرنگ شدن آن در جامعه است چیزی که وجودش خیلی از مسائل و مشکلات درشت و کوچک را حل میکند به تعبیری صبر همان تعهد است، تعهد در مقابل بی‌ارادگی قرار دارد و آن حالتی است که شخص خود را وادار می‌کند با فعالیت‌های مربوط به زندگی خود را درگیر سازد، تعهد در مقابل احساس بی‌کفایتی کردن است و به این معنی که شخص بدون وجه به شدت و میزان مشکل اعتقاد دارد نتیجه کار تابع عملکرد خودش است و مبارزه در برابر آسایش طلبی قرار دارد و در آن فرد عقیده دارد که مشکلات فرصتی برای ترقی هستند؛ و این دقیقاً همان حلقه مفقوده روزهای حیات در این کره خاکی می‌باشد.

و به تعبیر دیگر صبر سرسختی است عاملی که به انسان کمک می‌کند بتواند استرس‌ها، مشکلات و فشارها اعم از روحی و روانی و... در زندگی شغلی، خانوادگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی را کنترل کند و در برابر آن ایستادگی نماید و با آن مبارزه کند

تحلیل متون نشان می‌دهد از نگاه قرآن و روایات نقش‌های بسیاری برای صبر متصور است که از جمله می‌توان موارد زیر را برشمرد: نقش کنترلی که غرایض انسان و خشم او را کنترل می‌کند؛ نقش توسعه‌ای و تقویتی که می‌تواند امید رضایت و شادکامی را در انسان به وجود آورد و...

در این مقاله صبر را از منظر آیات و روایات مورد بررسی قرار می‌دهیم یکی از اهداف برای تدوین این مقاله این می‌باشد؛ یافتن راه مقاومت و ایستادگی آدمی در برابر سختی‌های دنیوی و یافتن زمینه‌هایی که خداوند ما را به صبر بدان فرا خوانده اند.

مفهوم شناسی :

صبر از ریشه «ص ب ر» است که اهل لغت آنرا بمعنای حبس و امساک معنا کرده اند: یعنی حبس و در تنگنا و محدودیت قرار دادن؛ همچنین در تعریف صبر لغویون اینگونه قلم به نگارش به دست گرفته اند : عام‌ترین و مهم‌ترین صفت انسانی بازدارنده «صبر» است.^۲ برخی نیز آن را بازداشتن نفس از اظهار بی‌تابی و بی‌قراری دانسته‌اند.^۳

صبر در اصطلاح عبارت است خویشتن داری و حبس کردن نفس است بر چیزی که شرع و عقل تقاضا میکند یا ما را از انجام آن نهی می‌کند و وادار نمودن نفس به انجام آنچه که عقل و شرع به آن اقتضا می‌کنند و نیز باز داشتن نفس از عملی که مانع رسیدن به هدف و یا موجب تأخیر در رسیدن به هدف می‌شود و همچنین حفظ کردن نفس از حالت اضطراب، شکوه و اعتراض و همچنین راهنما به آرامش و طمأنینه گفته می‌شود.^۴

البته این حالات مذکور به سهولت و آسانی در انسان تحقق یابد به آن «صبر» و هرگاه فرد خود را با زحمت و مشقت بدان وادار سازد، «تصبر» می‌گویند.

تفاوت صبر و انظلام :

با توجه به دقیق بودن و وضوح معنای صبر برخی با تحریف، آن را با انظلام خلط میکنند، انظلام به معنای پذیرش ظلم و سکوت در مقابلش است دراین صورت صبر باعث پرورش ظالم و حقارت طلبی میشود درحالیکه صبر موجب مقاومت، پایداری ، برخورد صحیح با مشکلات و تحکیم حق است ؛ فلذا انظلام را نباید با صبر که یک نوع مبارزه آرام و حساب شده در جای خود است ، اشتباه گرفت ، چرا که صبر و انظلام کاملاً ضد هم هستند

در قرآن کریم :

واژه صبر به همراه مشتقات آن، ۱۰۳ بار در ۹۳ آیه و ۴۵ سوره قرآن به کار رفته است، تأکید فراوان به صبر در قرآن کریم، بیانگر آن است که صبر فضیلتی اخلاقی مهم و غیر قابل انکار، مورد توجه و تاکید قرآن است .

جالب است که واژه «شدت» با تمام مشتقاتش ۱۰۲ بار و به همین تعداد واژه صبر و مشتقاتش در قرآن آمده است، میتوان این گونه برداشت کرد که خداوند به همان اندازه که شدت می دهد، صبرش را هم می دهد.

خداوند در قرآن کریم برای بیان مفهوم صبر و معرفی آن در سوره مبارکه بقره آیه ۱۵۵ میفرماید :

﴿وَلَبِلُونَكُمْ بَشِئًا مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ﴾

و حتما شما را به اندکی از ترس و گرسنگی و کاهشی از مال ها و جان ها و محصولات (ثمرات زندگی از زن و فرزند تا باغ و...) آزمایش خواهیم نمود ؛ و شکیبایان را بشارت ده

با توجه به تعاریف فوق یک مطلب استنباط میشود که :

افرادی که در مقابل سختی ها و مشقات دنیا بردباری و استقامت می کنند و سستی و ضعف به خود راه ندهند، در زمره صابران قرار می گیرند، فلذا عبارت صبر در قرآن کریم، به معنای تحمل سختی ها، مصیبت ها و مشکلات در این دنیا

۲ رک: زیند: تاج العروس، ج ۷، ص ۷۱؛ راغب اصفهانی: مفردات، ص ۴۷۴؛ ابن منظور: لسان العرب، ج ۴، ص ۳۳۸

۳ رک : جوهری صاحب اللغه ج ۲ ص ۷۰۶

۴ رک : اصفهانی مفردات ص ۴۷۴ و رک: ترائی، محمد مهدی: جامع السعادات، ج ۳، ص ۲۸۰ - ۲۸۱

است، طوری که کنترل برخی امور از دست انسان خارج نشده و عنان اوضاع را به دست احساسات نسپرده و با قدرت عقل و شرع، استقامت کند، تا به مقصود خویش برسد.

همچنین نکته حائز اهمیت در آیه فوق اینکه اینک امتحان الهی برای همه انسان‌ها می‌باشد، اعم از خوب و بد، مؤمن و کافر و منافق و حتی انبیاء الهی یک اتفاق حتمی است و برای مومنین که مقرب درگاه الهی هستند امتحانات و ابتلائات خداوند بیشتر و پیچیده تر می‌باشد؛ تا مشخص شود چه کسی صابر است و چه کسی نیست.

در روایات:

امیر المؤمنین علی (ع) صبر را اینگونه معنا می‌فرماید:

صبر آن است که انسان مصیبتی را که به او می‌رسد، تحمل کند و خشم خود را فرو برد.^۵

همچنین حضرت‌شان در روایتی دیگر می‌فرمایند:

(وَعَلَيْكُمْ بِالصَّبْرِ فَإِنَّ الصَّبْرَ مِنَ الْإِيمَانِ كَالرَّأْسِ مِنَ الْجَسَدِ وَلَا خَيْرَ فِي جَسَدٍ لَا رَأْسَ مَعَهُ وَلَا فِي إِيْمَانٍ لَا صَبْرَ مَعَهُ)^۶
یکی از صفات برجسته انسانی صبر و استقامت است، ایمان بی صبر و استقامت، بسان تن بی سر است که بصورت یک لاشه غیر مفید در می‌آید هر فرد با ایمانی می‌تواند در سایه شکیبایی و استقامت، فرائض الهی را که بی رنج و مشقت نیست، انجام دهد و از معاصی و گناهان چشم‌پوشد؛ در حقیقت صبر و استقامت رمز موفقیت، و اساس ترقی و تکامل است.

رسول خدا (ص) می‌فرماید:

(كَادَ الْحَلِيمُ أَنْ يَكُونَ نَبِيًّا)^۷

بردبار به پیامبری نزدیک است

نیز امیر المؤمنین در کلامی دیگر می‌فرماید:

(فَصَبْرًا عَلَى دُنْيَا تَمُرُّ بِلَوَائِهَا كَلِيلَةً بِأَحْلَامِهَا تَنْسَلُخُ)

در برابر دنیایی که گرفتاری آن، مانند خواب‌های پریشان شب می‌گذرد شکیبا باش.

حضرت صادق (ع) فرموده‌اند: کسی که صبر کند؛ پیروز شود.^۸

امام باقر (ع): بهشت در ناراحتی‌ها و صبر پیچیده شده است پس هر کس بر سختی‌های دنیا صبر کند داخل بهشت می‌شود.

از دریایی از کلام حضرات در خصوص صبر اینگونه برداشت میشود که تنها راه چاره مقابله با سختی‌های دنیوی، آزمون‌های الهی صبر است؛ که سختی‌ها را سهل کرده و نیز باعث اجر میشود و نیز فهم عمیق دین و سخن حق بوسیله صبر است که میسر می‌شود و صبرمانند سوخت است که انسان را در راه کمال و رشد به پیش می‌برد، با فقدان

۵ رک غرالمحکم ج ۲ حدیث ۱۸۷۴

۶ شرح نهج البلاغه ج ۸ ص ۲۳۲

۷ بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۷۰

۸ اصول کافی جلد ۱ صفحه ۳۱

صبر در این مجموعه، قوانین و کاربردهای سازنده دین که مخالف با امیال و هواهای نامشروع است هیچ گاه تحقق نمی یابد و آرزوهای دین و آرمان های انسانی به ثمر نمی رسد .

امیرالمؤمنین (ع) در کلامی گهربار و بسیار زیبا با شمردن برخی از ویژگی های صبر، اهمیت آن را به همگان معارفه مینمایند :

الصَّبْرُ شَجَاعَةٌ، الصَّبْرُ أَعَوْنُ شَيْءٍ عَلَى الدَّهْرِ، الصَّبْرُ جُنَّةٌ مِنَ الْفَاقَةِ، الصَّبْرُ مَطِيَّةٌ لَا تَكْبُو، الصَّبْرُ زِينَةُ الْبَلَوَى، الصَّبْرُ يُرْغِمُ الْأَعْدَاءَ، الصَّبْرُ عُدَّةُ الْفَقْرِ، الصَّبْرُ أَدْفَعُ لِلْبَلَاءِ (غرر الحکم)

این کلام حضرت با اشاره دقیق میفهماند صبر عامل نجات ، نوعی نعمت ، نوعی شکر ، رمز پایان سختیها و دشمنی دشمنان است که خود صبر هم یک نوع شکر نعمت و سبب جلب رحمت خداست .

انواع صبر :

* با استناد به آیه شریفه ۱۷۷ سوره مبارکه بقره : ﴿...وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ...﴾

آیه فوق، صبر مهمترین مصادیق صبر را در سه گروه تقسیم کرده است:

۱. سختی ها مشکلات زندگی : البأساء دشواری ها و کمبودهای هستند که در زندگی بشر پیش می آید و انسان باید برای رهایی از سختی ها آنها تحملی زیادی داشته باشد این در حالیست که انسان ضرر و زیانی نمی کند و از نظر مالی،جانی و... دچار نقص نمیشود

۲. زیان های زندگی : ضراء، فشارها، سختی ها و مصیبت های دنیا است، که موجب می شود نقصی در بدن و یا در مال و جان خود و یا خانواده وارد شود

۳. جنگ و کارزار : البأس نیز به معنای جنگ است که انسان را در تنگنایی قرار میگیرد که گریز از آن جز با کشتن و یا اسارت دشمن ممکن نیست، یعنی یا باید بکشد و دربند گیرد، یا کشته شود و یا در بند گرفته شود و ذلت و خواری بردگی و بندگی دیگران را به جان و تن بخرد .

* انواع صبر در کلام نبی مکرم اسلام (ص)

۱. صبر بر مکروهات و مصائب : صبور بودن انسان در برابر حوادث تلخ و ناگوار مثل خسارات مالی، مرگ عزیزان، بیماری و... از جمله مراتب صبر بر مکروهات و مصائب است که قرآن کریم از آن این گونه یاد کرده است :

﴿لَبَلُّوْكُمْ بِشَيْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِّنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمُ مُصِيبَةٌ قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾ بقره ۱۵۵

۲. صبر بر طاعت خداوند : خداوند تکالیفی بر عهده بندگان قرار داده است، که همواره با دشواری هایی همراه است؛ فلذا ممکن است انسان به خاطر دشواری در انجام آن کوتاهی کرده و آن را ترک کند؛ از این رو قرآن کریم انسانها را به صبر بر امتثال وظایف دینی توصیه کرده است :

﴿رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ مَا بَيْنَهُمَا فَاعْبُدْهُ وَاصْطَبِرْ لِعِبَادَتِهِ﴾ مریم ۶۵

... پروردگار آسمانها و زمین، و آنچه میان آن دو قرار دارد! او را پرستش کن و در راه عبادتش **شکیبا** باش

۳. صبر در معصیت : والاترین مرتبه صبر انسان ، صبر بر معصیت است و ایستادگی در برابر شهوات که برخاسته از هوی و هوس و یا مادیات دنیاست، چراکه انسانها در برابر فقر و گرفتاری طغیان نمیکنند؛ اما زمانی که خداوند مال و سلامتی به آنها عطا میکند، دیگر دشوار است که خودش را سالم نگه دارد و صبر پیشه کند و این نعمت موجب غفلت و معصیت او نگردد. قرآن کریم در این باره می فرماید :

﴿وَلَئِنْ أَذَقْنَاهُ نِعْمَاءَ بَعْدَ ضَرَاءٍ مَسَّتْهُ لَيَقُولَنَّ ذَهَبَ السَّيِّئَاتُ عَنِّي إِنَّهُ لَفَرِحٌ فَخُورٌ إِلَّا الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ﴾

و اگر بعد از شدت و رنجی که به او رسیده، نعمتهایی به او بچشانیم، می گوید: مشکلات از من برطرف شد، و دیگر باز نخواهد گشت! و غرق شادی و غفلت و خرفروشی می شود... مگر آنها که (در سایه ی ایمان راستین)، صبر و استقامت ورزیدند و کارهای شایسته انجام دادند.

در تقسیم دیگر صبر را اینگونه تقسیم میکنند :

۱. صبر بدنی

صبر بدنی در مقابل سختی هایی است که بر بدن و جسم انسان وارد می شود. این صبر یا با عمل تحقق می یابد، مثل قیام به عبادات مشکل، یا با تحمل و استقامت، مثل صبر بر کتک های شدید، امراض بزرگ و جراحات هولناک، که قرآن کریم درباره صبر ایوب نبی در برابر امراض و مصیبت هایش این گونه از او یاد می کند :

﴿وَأَذْكُرْ عَبْدَنَا أَيُّوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الشَّيْطَانُ بِنُصْبٍ وَعَذَابٍ... إِنَّا وَجَدْنَاهُ صَابِرًا﴾
و به خاطر بیاور بنده ما ایوب را، هنگامی که پروردگارش را خواند (و گفت: پروردگارا!) شیطان مرا به رنج و عذاب افکنده است ما ایوب را شکمیا یافتیم

حضرت ایوب از انبیاء بزرگ الهی است که دارای مال و فرزندان فراوان و بسیار اهل بخشش بود، مورد امتحانهای سخت الهی قرار گرفت؛ اموال او از بین رفت، فرزندان او هلاک شدند، بدن او دچار امراض سخت شد؛ اما او در برابر کوه مصائب و مرضهای شدیدی که بر او وارد شد، صبر نمود و هیچ شکایتی نکرد
این دسته از صبر شامل صبر بر تمام بلاها و سختی های دنیوی است که انسان را جسماً و روحاً رنج میدهد .

۲. صبر نفسی

یکی از اقسام صبر، صبر در مقابل شهوات نفسانی است که قرآن این گونه بیان کرده است :

﴿فَأَمَّا مَنْ طَغَىٰ وَ آثَرَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا... وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَ نَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ...﴾

این آیه به دو گروه از انسانها اشاره دارد که یک گروه از آنها در مقابل هوای نفس خود سر فرود آورده و در مقابل زرق و برق آن، صبر خود را از کف داده؛ اما گروه دیگر به خاطر ترس از مقام پروردگار خویش، نفس خویش را حبس نموده و صبر را پیشه ی خود می سازد .

* انواع صبر از جهت حکم:

صبر به اعتبار حکم تکلیفی به پنج نوع تقسیم می‌شود:

صبر واجب که در مقابل شهوات و گرایش‌های حرام است، صبر مستحب که بر دشواری‌های انجام مستحبات است، صبر حرام که بر بعضی آزار و اذیت‌ها است؛ مانند صبر در مقابل تجاوز دیگران بر مال، جان و ناموس انسان که در تفاوت و خلط آن با انضلام سخن به میان آوردیم، صبر در مقابل امور مکروه و ناخوشایند مانند صبر بر سختی روزه گرفتن در روز عاشورا که مکروه می‌باشد.

بنابراین «صبر» همواره امری است پسندیده نیست، بلکه گاهی حرام و مکروه هم می‌شود.

ارزش صبر:

گفته شد واژه «صبر» در شکل‌های مختلف بیش از صدبار در قرآن بکار رفته است؛ قرآن کریم در بیان علت رسیدن بعضی از بنی‌اسرائیل به مقام امامت و هدایت مردم می‌فرماید: ﴿وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ أَئِمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا لَمَّا صَبَرُوا وَكَانُوا بِآيَاتِنَا يُوقِنُونَ﴾ و چون شکیبایی کردند و به آیات ما یقین داشتند، برخی از آنان را پیشوایانی قرار دادیم که به فرمان ما (مردم را) هدایت می‌کردند

این به این معناست که آنقدر ارزش صبر بالاست که خداوند متعال به برخی از بنی اسرائیل که صبر پیشه میکنند مقام امامت را عطاء میکند.

انگیزه صبر:

قرآن کریم صبری را ارزشمند میداند که به قصد تقرب و کسب رضایت الهی باشد:

﴿إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولَئِكَ الْأَلْبَابَ وَالَّذِينَ صَبَرُوا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ... أُولَئِكَ لَهُمْ عُقْبَى الدَّارِ﴾

تنها صاحبان اندیشه متذکر می‌شوند و آنها که بخاطر ذات پروردگارشان شکیبایی می‌کنند و نماز را برپا می‌دارند پایان نیک سرای دیگر، از آن آنهاست

و در باب چگونگی پاداش صابران در آخرت، در جایی به آنها وعده پاداشی بهتر از آنچه عمل کرده‌اند، می‌دهد: و ﴿لَنَجْزِيَنَ الَّذِينَ صَبَرُوا أَجْرَهُم بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

قطعا کسانی را که شکیبایی کردند به بهتر از آنچه عمل کردند، پاداش خواهیم داد

مصادیقی از صبر در قرآن:

۱. صبر مجاهدان: از مصادیق بارز صبر، صبری است که مجاهدان در راه خدا در میدان‌های نبرد حق، علیه باطل از خود نشان میدهند و با صبر خود بر دشمن غلبه میکنند

﴿كَمْ مِّنْ فِتْنَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِتْنَةٌ كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ﴾

چه بسیار گروه اندکی که به یاری و اذن خدا بر گروه بسیاری غلبه کرده است و خداوند با صابران است

آیه فوق بخوبی نشان می‌دهد که آنچه در جهاد با دشمن اهمیت دارد، تعداد و نفرات نیست؛ بلکه ایمان به یاری خدا و صبر در برابر مشکلات جهاد است که نتیجه‌ی جنگ را تعیین می‌کند

۲. صبر در برابر دسیسه دشمنان: صبر در برابر دسیسه‌های دشمنان یکی دیگر از مصداق‌های صبر است که قرآن

کریم از آن یاد کرده است و مومنین را همواره به آن سفارش کرده است
(إِنْ تَمْسَسْكُمْ حَسَنَةٌ تَسُوهُمْ وَ إِنْ تُصِيبْكُمْ سَيِّئَةٌ يَفْرَحُوا بِهَا وَ إِنْ تَصِبرُوا وَ تَتَّقُوا لَا يَضُرُّكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئًا)
اگر نیکی به شما رسد، ناراحت می‌شوند و اگر حادثه‌ی ناگواری برای شما رخ دهد، خوشحال می‌گردند؛ اما اگر برابر آنها صبر و استقامت و پرهیزکاری پیشه کنید، نقشه‌های (خائنانه‌ی) آنها به شما زبانی نمی‌رساند

پروردگار در این آیه شریفه به مؤمنان آموزش می‌دهد که با مسلح شدن به سلاح صبر و تقوا هیچ گونه آسیبی از ناحیه دشمنان به آنها نخواهد رسید؛ چراکه با این سلاح از تصمیم‌های عجولانه پرهیز نموده و به درستی تدبیر می‌نمایند و این چیزی جز محفوظ ماندن از کید و نیرنگ دشمنان نیست.

۳. صبر و مدیریت زمان و جلوگیری از ضرر و زیان:

(وَ الْعَصْرِ * إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ * إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَ تَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَ تَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ)

قسم به زمان که انسان هر لحظه در حال ضرر و زیان است مگر کسانی که ایمان آوردند و همدیگر را به عمل صالح و صبر و شکیبایی توصیه کردند.

صبر، یکی از عوامل جلوگیری از ضرر و زیان است، انسان‌های عجول و کم تحمل از طریق اعمال نسنجیده رفتاری را میکنند، که موجب ضرر و زیانشان می‌شود، انسان‌های که صبر ندارند در برابر مشکلات عنان از کف می‌دهد و دست به هر اقدامی می‌زنند؛ فلذا فقدان صبر موجب تباه کردن عمر و از دست دادن زمان می‌گردد، لازمه مدیریت زمان و استفاده درست از زمان همان صبر و شکیبایی است؛ یکی از مهمترین موانع نداشتن صبر عجل بودن است.

نکته مهم دیگر آیه فوق این است که عمل صبر را یک امر اجتماعی بیان فرموده و می‌فرماید کسانی ضرر نمی‌کنند که دیگران را به صبر و شکیبایی توصیه کنند.

۴. صبر در حکم کردن و قضاوت نمودن:

(وَ اتَّبِعْ مَا يُوحَىٰ إِلَيْكَ وَ اصْبِرْ حَتَّىٰ يَحْكُمَ اللَّهُ وَ هُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ)

و از آنچه بر تو وحی می‌شود پیروی کن و شکیبا باش تا خدا بین تو و قومت داوری کند و او بهترین داوران است.

در آیه فوق پروردگار از پیامبر و مسلمانان می‌خواهد تا آنچه را بر آنها وحی کرده است اطاعت کنند و در حکم و قضاوت کردن صبر پیشه کنند تا بر اساس حکم و داوری قضاوت خداوند که بهترین نوع و واقعی ترین حکم است دست پیدا کند، عجله در قضاوت کردن و صدور رای و نظر انسان را به خطا می‌اندازد. یک دریافت عقلانی از این آیه این است که قضاوت و حکم کردن در مورد بندگان خدا را به خدای متعال واگذار نماییم یا حداقل در قضاوت کردن صبر و بردباری به خرج دهیم و از قضاوت زود هنگام خودداری کنیم زیرا فقط خدای عالم و داناست که می‌تواند بهترین داور و قاضی باشد.

۵. صبر در انتقام گرفتن و عقوبت کردن:

﴿وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ وَلَئِنْ صَبَرْتُمْ لَهُوَ خَيْرٌ لِّبَصَّارِينَ﴾

اگر خواستید مجازات کنید در حدی که به شما تعدی شده است کیفر دهید و اگر صبر پیشه کنید برای صابران نیکوتر است .

ع. صبر عاملی برای زندگی با افراد شایسته :

﴿وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ وَلَا تَعْدُ عَيْنَاكَ عَنْهُمْ تُرِيدُ زِينَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَلَا تُطْعَمَنْ أَغْلَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ وَكَانَ أَمْرُهُ فُرُطًا﴾

و با کسانی که پروردگارشان را صبح و شام می خوانند، خشنودی او را می خواهند شکیبایی پیشه کن و دو دیده ات را از آنان برمیگیر که زیور زندگی دنیا را بخواهی و از آن کس که قلبش را از یاد خود غافل ساخته ایم و از هوس خود پیروی کرده و (اساس) کارش بر زیاده روی است اطاعت مکن .

صبر به انسان کمک می کند که با افراد صالح و خوب زندگی کند و از افراد ناسالم دوری کنند، یکی از عوامل شایستگی انسانها داشتن رابطه با افراد خوب و سالم است، بودن با چنین افرادی صبر می خواهد افراد مؤمن در بامداد و شامگاه خدای خود را می خوانند و از پیروی هوای نفس دوری می کنند .

* تمسک به صبر

﴿وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ﴾ بقره ۴۵

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ﴾ بقره ۱۵۳

با توجه با آیات فوق خداوند راه غلبه بر هوای نفس را در آیه ۴۵ صبر و نماز میدانند، علاوه بر این برای پیروزی بر مشکلات و سختی های زندگی هم این دو رکن را لازم است؛ صبر، ایستادگی و نماز ارتباط با خدا را به ارمغان خواهد آورد .

* دیگر مصادیق :

صبر بر امر به معروف و نهی بر منکر :

مسلم میباید که در همه کارهای اجتماعی خصوصاً در برنامه امر به معروف و نهی از منکر، مشکلات فراوانی وجود دارد، و سود پرستان سلطه جو، و گنهکاران آلوده و خودخواه، به آسانی تسلیم نمی شوند، و حتی در مقام اذیت و آزار، و متهم ساختن آمران به معروف و ناهیان از منکر بر می آیند که بدون صبر و استقامت و شکیبایی هرگز نمی توان بر این مشکلات پیروز شد .

﴿يَبْنِي... وَاصْبِرْ عَلَى مَا أَصَابَكَ إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ﴾ لقمان ۱۷

صبر در اجراء و ابلاغ دین :

ابلاغ و اجرای احکام و تعالیم اسلام و دین حق در جامعه به طور طبیعی با منافع بسیاری از کفار و مشرکین در تضاد است؛ از این رو عمل به دستورهای الهی نیازمند صبر و استقامت و پافشاری زیاد و تحمل کردن دشواری ها است.

﴿وَاصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَكُ فِي ضَيْقٍ مِّمَّا يَمْكُرُونَ﴾ نحل ۱۲۷

خدای متعال در این آیه شریفه به نبی مکرم توصیه می‌کند که هر گاه تمام زحمات در زمینه تبلیغ و دعوت به سوی خدا و در زمینه عفو و گذشت و شکیبایی کارگر نیفتاد باز نباید مایوس و دل‌سرد شد، و یا بی‌تابی و جزع نمود، بلکه باید با حوصله و خونسردی هر چه بیشتر هم‌چنان به تبلیغ ادامه داد.

﴿فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَلَا تَطِعْ مِنْهُمْ ءَاثِمًا أَوْ كَفُورًا﴾

صبر در اطاعت و عبادت خدا :

در قرآن کریم به صبر در عبادت سفارش فراوان شده است :

﴿وَاقِمِ الصَّلَاةَ... وَاصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ﴾ هود ۱۱۴/۱۱۵

﴿فَاعْبُدْهُ وَاصْطَبِرْ لِعِبَادَتِهِ﴾ مریم ۶۵

صبر بر وعده های الهی :

﴿فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَلَا يَسْتَخِفُّكَ الَّذِينَ لَا يُوقِنُونَ﴾ روم ۶۰

توصیه قرآن به دعوت یکدیگر به صبر :

قرآن کریم علاوه بر دستور به صبر، دستور به دعوت یکدیگر به شکیبایی نیز داده اند :

﴿ثُمَّ كَانَ مِنَ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ وَتَوَاصَوْا بِالْمَرْحَمَةِ﴾ بلد ۱۷

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا﴾ آل عمران ۲۰۰

در آیاتی دیگر میبینیم که مومنین و انبیاء از خداوند طلب عطای صبر میکنند :

﴿وَلَمَّا بَرَزُوا لِجَالُوتَ وَجُنُودِهِ قَالُوا رَبَّنَا أَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا﴾ بقره ۲۵۰

در ماجرای سحران و ایمان آوردنشان نیز هم طلب صبر صورت پذیرفته :

﴿وَالْقَى السَّحْرَةَ سَاجِدِينَ • قَالُوا آمَنَّا بِرَبِّ الْعَالَمِينَ • لَأَقْطَعَنَّ أَيْدِيَكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ مِنْ خِلَافٍ ثُمَّ لَأُصَلِّبَنَّكُمْ أَجْمَعِينَ • وَ مَا تَنْفَعُ مِنْهُ إِلَّا أَنْ آمَنَّا بِآيَاتِ رَبَّنَا لَمَّا جَاءَنَا رَبَّنَا فَأَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا وَ تَوْفَّنَا مُسْلِمِينَ﴾

که در مقابل ستم و شکنجه فرعون طلب صبر میکنند .

* نکته ی که وجود دارد این است که دلیل این طلب و دعا از خداوند متعال با توجه به آیات قرآن کریم توفیق میباشد ،

﴿وَاصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَكُ فِي ضَيْقٍ مِّمَّا يَمْكُرُونَ﴾

این به این معناست که صبر به دست خداست و باید از خدا خواست که عطا کند .

جزع نقطه مقابل صبر :

جزع و بی‌تابی نقطه مقابل صبر است و آن، حالت بی‌قراری و ناشکیبایی در برابر حوادث و مشکلات است، به گونه‌ای که انسان در برابر حادثه زانو زند، مایوس شود، بی‌تابی کند و یا از تلاش و کوشش برای رسیدن به مقصد چشم‌پوشد. افرادی که جزع می‌کنند، شتابزده و عجول هستند. قدرت مهار و کنترل خود را ندارند، زود دستپاچه شده و حوصله لازم را برای رسیدن به مقصد ندارند. نتیجه جزع و بی‌تابی، افزایش خطا و در نتیجه ندامت و پشیمانی است. کسی که بی‌صبری می‌کند نمی‌تواند نتیجه کار را تغییر دهد، فقط اجر خود را از بین برده و نیروها را هدر می‌دهد.

امیر المؤمنین علی (علیه‌السلام) در مذمت جزع می‌فرماید: از جزع و ناشکیبایی پرهیز، زیرا امید انسان را قطع و کوشش و تلاش را ضعیف ساخته و غم و اندوه به بار می‌آورد.

آثار صبر در کلام علماء اخلاق :

بعضی از عالمان اخلاق صبر را دروازه ورود به مقام رضایت به مقدرات الهی و مقام رضا را باب رسیدن به وادی محبت پروردگار دانسته‌اند، بنابراین از آثار مهم صبر در همین دنیا می‌توان از دستیابی به مقام «رضا» و «محبت» نام برد. امام خمینی معتقد است فطرت اصلی انسان بر اساس حب کمال و جمال شکل گرفته، خداخواه است؛ از این رو هر سختی‌ای که بر او وارد می‌شود، جزع نکرده بر آن صبر می‌کند، مگر مصیبت فقدان وصال محبوب که برای او ناگوار است و جزع آدمی بر فراق محبوب، حقیقی است .

ایشان، برای نتایج و تحصیل صبر دو راه ارائه می‌دهد یکی راه ریاضت و تربیت نفس به گونه‌ای که اگر انسان در سختی‌ها، ناگواری‌ها و نیز مشقت عبادت و تلخی ترک لذت‌های نفسانی به واسطه فرمان محبوب، صبر کند، ملکه‌ای نوری درون او ایجاد شده، به مقام صبر می‌رسد .

و دیگری باید به نفس خود بفهماند شکایت از قضای الهی نزد مخلوق ضعیف، مفید نیست و چه‌بسا نزد مردم، فردی سست‌عنصر و کم‌ثبات معرفی شود و در درگاه الهی نیز از ارزش بیفتد

نشانه صابران :

در این مورد رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) فرمودند: صابر و بردبار سه نشانه دارد :

* سست و کسل نمی‌گردد.

* ناراحت نمی‌شود (بی‌قراری نمی‌کند).

* از پروردگارش شکایت نمی‌کند.

زیرا اگر سست و کسل شود حق را ضایع کرده است (مسلم در سستی و بی‌حالی حق اداء نمی‌شود و به حدود الهی عمل نمی‌گردد) و اگر بی‌تابی کند، ادای شکر نکرده است و اگر از خدا شکایت کند، نافرمانی و گناه کرده است (اگر علاوه بر ناراحتی شروع به شکایت و گله کند، نه تنها شاکر نبوده، بلکه بر قضای خداوند هم طاعی و عاصی شده است)

اسوه های صبر در قرآن کریم :

۱. پیامبران اولو العزم علیهم السلام

﴿ فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أُولُوا الْعِزْمِ مِنَ الرُّسُلِ ... ﴾

پس صبر کن آن گونه که پیامبران اولو العزم صبر کردند...

۲. انبیاء الهی علیهم السلام

﴿ وَكَأَيِّنْ مِنْ نَبِيٍّ قَاتَلَ مَعَهُ رِبِّيُّونَ كَثِيرٌ فَمَا وَهَنُوا لِمَا أَصَابَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَمَا ضَعُفُوا وَمَا اسْتَكَانُوا ... ﴾

چه بسیار پیامبرانی که مردان الهی فراوانی به همراه آنها جنگ کردند، آنها هیچ گاه در برابر آنچه در راه خدا به آن می رسیدند، سست نشدند، و ناتوان نگردیدند و تن به تسلیم ندادند...

۳. حضرت ایوب علیه السلام

﴿ إِنَّا وَجَدْنَاهُ صَابِرًا نِعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ ﴾

ما ایوب را بنده صابری یافتیم، نیکو بنده ای بود که دائم رجوع و توجّهش به درگاه ما بود.

۴. حضرت یعقوب علیه السلام

﴿ قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْرًا فَصَبِرُوا جَمِيلٌ وَاللَّهُ الْمُسْتَعَانُ عَلَى مَا تَصِفُونَ ﴾

(یعقوب) گفت: بلکه امری (زشت قبیح) را نفس مکار در نظر شما بسیار زیبا جلوه داده، در هر صورت صبر جمیل کنم، که بر رفع این بلیّه که شما اظهار می دارید بس خداست که مرا یاری تواند کرد. { صبر جمیل؛ صبری است که در آن بی تابی و شکوه نیست }

پاداش صبر :

* مقام امامت و هدایت مردم : ﴿ وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ أَئِمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا لَمَّا صَبَرُوا وَكَانُوا بِآيَاتِنَا يُوقِنُونَ ﴾

* پاداشی بهتر از آنچه عمل کرده اند : ﴿ وَلَنَجْزِيَنَ الَّذِينَ صَبَرُوا أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴾

* اعطای دوبار پاداش : ﴿ أُولَئِكَ يُؤْتَوْنَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُوا وَ يَذَرُونَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ ﴾

* بهشت خدا و لباسهای بهشتی : ﴿ جَزَاهُمْ بِمَا صَبَرُوا جَنَّةً وَحَرِيرًا ﴾

* درجات بالای بهشت ﴿ أُولَئِكَ يُجْزَوْنَ الْغُرْفَةَ بِمَا صَبَرُوا وَيُلَقَّوْنَ فِيهَا تَحِيَّةً وَسَلَامًا * خَالِدِينَ فِيهَا حَسُنَتْ مُسْتَقَرًّا وَمُقَامًا ﴾

* وعده همراهی خدا با صابران : ﴿ اصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ ﴾

* صابران در زمره دوستان و محبوبان خدا : ﴿ وَاللَّهُ يُحِبُّ الصَّابِرِينَ ﴾

نتیجه گیری :

عام‌ترین و مهم‌ترین صفت انسانی بازدارنده «صبر» است، «صبر» در لغت عرب به معنای حبس و در تنگنا و محدودیت قرار دادن است؛ صبر، یکی از مهم‌ترین تعابیر قرآنی و از موارد پر تاکید حضرات معصومین می‌باشد؛ که عامل پیروزی و ظفر در مقابل سختی‌ها، وسواس و دشمنان است، انسان برای این که در استفاده از امور خوشایند، دچار افراط و زیاده روی نشود و از طرف دیگر، از آثار بد امور ناخوشایند درامان بماند، باید به صفت صبر و شکیبایی آراسته شود. صبر و بردباری، انسان را از تعدی و تجاوز از حدود در هنگام برخورداری از ثروت، مقام و... باز می‌دارد و از طرف دیگر، در هنگام بروز ناملایمات و پدید آمدن فقر و تنگ دستی و وقوع بلاها و سختی‌ها و کمبودها، آراستگی به صبر، مانع خارج شدن آدمی از مسیر حق و آلوده شدن به گناه یأس و ناامیدی و... می‌گردد. قرآن خود تصریح دارد که چه بسا انسان به هنگام تکیه زدن بر مسند قدرت و برخورداری از ثروت و...، گرفتار طغیان، تفاخر و دل بستگی بیش از حد به مال و مقام می‌شود که برای نجات از این خطرهای پیوسته به صبر و شکیبایی نیازمند است

صبر و مقام و عطایش در دست خداست و باید همواره آنرا از خدا طلب کرد.

منابع :

قرآن کریم، تفسیر نور (حجت الاسلام قرائتی)، تفسیر تسنیم (جوادی آملی)، تفسیر المیزان (علامه طباطبایی)، تفسیر نمونه (مکارم شیرازی)، جامع السعادات (نراقی)، مقاله صبر از دیدگاه قرآن (م. محبوب جامعه الزهرا)، مقاله صبر و قرآن (س. السادات کهراییان، جامعه الزهرا)، مفردات فی غریب القرآن (راغب)، بحار الانوار، مجله شمیم یاس (شماره ۳۸ محمد بهنامی)، ماهنامه گلبرگ (شماره ۵۸)، ماهنامه ریحانه (جامعه الزهرا)، کافی (کلینی)، پرتوی از قرآن (طالقانی)، مقاله والصبر (نورمگز)